

Kirkko ja yhteisöllinen muistaminen

Jotkut yhteisöt ovat syntyneet, jotta tulevat sukupolvet muistaisivat tietyn tärkeän asian. Näiden yhteisöjen olemassaolon perusta ja perustehtävä on muistaminen. Kristillinen kirkko kuljettaa yli sukupolvien kertomusta Jeesuksen elämästä, kuolemasta ja ylösnousemuksesta. Juutalainen rabbi, professori Jonathan Sacks on todennut, että jos haluamme ymmärtää uskontoa tai kulttuuria, täytyy tutkia sen instituutioita. Ne kantavat ja siirtävät yhteisön arvoja sukupolvelta toiselle yhdessä sovittujen ja institutionalisoitujen käyttäytymismallien mukaan. On kuunneltava niiden julkilausuttua ja julkilausumatonta kieltä. Näin voi käsittää, mikä tekee ihmisten ryhmästä muistiyhteisön, joka kantaa mukanaan arvoja, periaatteita ja elämäntapaa.¹

Tutkiessaan amerikkalaisen keskiluokan elämää ja pohtiessaan yhteisöllisyyden ja individualismin jännitettä 1980-luvulla professori Robert N. Bellah työryhmineen käytti muistiyhteisö-käsitettä kuvaamaan yhteisöjä, joilla on tradition siirtämiseen eli sukupolvien väliseen muistamiseen liittyviä tehtäviä ja asema. Hän luonnehti näin myös uskonnollisia yhteisöjä, jotka toteuttavat näitä tehtäviä. Muistiyhteisölle on luonteenomaista, että sillä on menneisyys, johon se perustuu. Se kuljettaa mukanaan merkityksiä, joiden avulla yksilöt näkevät roolinsa osana suurempaa kokonaisuutta ja voivat esimerkiksi sitoutua yhteiseen hyvään.²

Kirkko on tyypillinen muistiyhteisö. Se on syntynyt Jeesuksen elämästä, kuolemasta ja ylösnousemuksesta kertovan tarinan säilyttämiseksi ja välittämiseksi sukupolvelta toiselle. Kirkko voidaan toki hahmottaa monenlaisena yhteisönä, esimerkiksi uskovien yhteisönä, evankeliumia kaikkeen maailmaan julistavana missiologisena yhteisönä tai vaikka yhteiskunnallisesti vaikuttavana kansankirkkona. Muistiyhteisö on yksi monista näkökulmista kirkkoon. Se tarjoaa mahdollisuuden hahmottaa kirkko sekä ajallisesti että sisällöllisesti laajasti. Muistiyhteisölle menneisyys ja käsitys tulevaisuudesta ovat nykyisyydelle merkityksellisiä. Käsitteen avulla voi tarkastella kirkon sanomaa, eli peruskertomusta merkityksineen, ja niin kristinuskon sisältöä opettavaa kuin rituaalisesti ker- taavaa toimintaa.

Yhteisöllinen muistaminen rakentuu kahden peruspilarin, peruskertomuksen ja yhteisön, varaan. Kum- paakaan ei voisi olla ilman toista. Muistiyhteisö poikkeaa muista yhteisöistä siinä, että se syntyy, jotta peruskertomus ei unohtuisi. Yhteisön tulee kertoa peruskertomuksen merkityksiä sukupolvelta toiselle. Kirkolle nämä merkitykset kytkeytyvät erityisesti Jeesuksen elämään,

kuolemaan ja ylösnousemukseen sekä näistä nouseviin lupauksiin esimerkiksi kuoleman jälkeisestä todellisuu- desta. Mukana on myös kerrostumia juutalaisesta pe- ruskertomuksesta, jossa merkitykset nivoutuvat erämaa- vaelluksen aikana annettuihin Jumalan lupauksiin ja käs- kyihin. Varmistaakseen peruskertomuksen muistamisen yhteisö rakentaa instituutioita, ja kristilliselle muisti- yhteisölle se on kirkko. Instituutio huolehtii yhteisölli- sestä muistamisesta erilaisilla keinoilla, kuten opettava ja muisteleva kertominen, rituaalit ja niihin kuuluvat sym- bolit sekä juhlat.

Peruskertomus

Peruskertomus on yhteisölle historiallinen, maailmaa selittävä kertomus, johon ihminen voi liittää oman elä- mänsä tarinan ja näin antaa sille merkityksen³. Kirkon peruskertomus on tarina kristinuskon ja kirkon synnystä ja vaiheista. Sen ydin on *Raamatussa*, erityisesti *Uudessa testamentissa*. Sitä tulkitaan yhteisössä, ja se laajenee ja muokkaantuu jatkuvasti. *Raamattu* sisältää myös pe- ruskertomuksen merkityksen, uskon sisällön. Peruskertomuksen kanssa rinnakkain on kehittynyt traditio⁴. Traditio on tiettyihin muotoihin järjestetty peruskerto- muksen sisältö, jota yhteisössä välitetään kerronnan ja toiminnan keinoin sukupolvien välisessä kommunikaatiossa⁵. Kirkon traditio sisältää muun muassa varhaisten kirkolliskokousten päätökset kuten uskontunnustukset. Peruskertomus synnytti yhteisön, mutta se kehittyi myös rinnakkain yhteisön kanssa ja laajenee jatkuvasti aineis- tolla yhteisön elämästä. Vaikka kertomukseen tulee uusia kerrostumia ja sisältöä, sen kanonisoitu ydin säilyy.⁶

Peruskertomuksen muistamisen luonteeseen kuuluu, että kun se kerrotaan erilaisissa konteksteissa ja eri ai- koina, sitä samalla tulkitaan ja varioidaan. Kirkon perin-

”Peruskertomus kasvattaa muistiyhteisöön.”

teessä *Raamattua* ja sen ydinsanomaa on jo apostoleista lähtien tulkittu erilaisissa tilanteissa.⁷ Jouluun yhdistetty Jeesuksen syntymä on esimerkki peruskertomuksen kerroksisuudesta. Koska kirkon peruskertomuksen ydin on Jeesuksen ylösnousemus, syntymään liittyvät tapahtumat eivät olleet yhteisön alkuvaiheessa tärkeitä. Vasta kun aikaa oli kulunut ja muistamisessa siirryttiin suullisesta kerronnasta kirjalliseen tallentamiseen, luotiin laajempi kertomus Jeesuksen elämästä syntyminen ja sukuluettelointiin. Näin ollen vanhin, Markuksen evankeliumi ei sisällä lainkaan mainintaa Jeesuksen syntymästä. Se alkaa Jeesuksen kasteesta ja julkisen toiminnan alusta. Myöhemmin kirjoitettujen Matteuksen ja Luukkaan vastaavat kuvaukset poikkeavat jossain määrin toisistaan⁸. Evankeliumeista nuorin, Johanneksen, käyttää Jeesuksen tulemisesta maailmaan voimakkaasti symbolista kuvaa: Sana tuli lihaksi ja asui meidän keskellämme⁹.

Nykyinen valistuksen jälkeinen maailmankuva voisi haastaa evankeliumien kertomuksia Jeesuksen syntymästä kysymyksellä niiden totuudellisuudesta. Olennaista on kuitenkin näkemys yhteisöllisestä muistamisesta. Nykyisin muistilla tarkoitetaan järjestelmää, joka vastaa tiedon hetkellisestä ja pitkäkestoisesta säilyttämisestä, kertaamisesta ja muokkaamisesta¹⁰.

Muistamisen käsite ja sen ymmärtäminen ovat muuttuneet vuosituhsien aikana. Kokemuksellisuuteen perustuva muistaminen on saanut väistyä tieteellisen tieltä. Antiikin ajasta keskiajalle tunnettiin retoriikkaan ja dialektiikkaan liittyvä muistamisen tek-

niikka *ars memorandi*. Muistaminen oli yksinkertaisesti väline asioiden hahmottamiseen, tutkimiseen ja selvittämiseen. Se oli suuntautunut tulevaisuuden muokkaamiseen. Antiikin ajan käsitys muistamisesta on siis varsin kaukana asioiden taltioimisesta ja säilyttämisestä muistissa. Valistuksen jälkeisen ajan muistamiselle tyyppillistä on asioiden looginen mieleen painaminen ja kertaus. Sen suuntana on menneisyys. Erasmus Rotterdاملainen on kiteyttänyt muutoksen vuonna 1512 teoksessaan *De ratione studii*: ”Vaikkakaan en kiellä, että muistamista voidaan helpottaa sitomalla se paikkoihin ja mielikuviin, paras tapa muistaa perustuu kolmeen tärkeään asiaan, nimittäin tutkimukseen, järjestykseen ja huolellisuuteen.”¹¹

Kristinuskon peruskertomus on maailmaa selittävä ja tulkitseva kertomus, johon yksilö voi elämällään liittyä osaksi ja josta hän saa rakennuspuuta identiteetilleen. Peruskertomus kasvattaa muistiyhteisöön. Se edellyttää yhteisön jäsenten kesken tapahtuvaa (horizontaalista) ja sukupolvien välistä (vertikaalista) kommunikaatiota. Peruskertomuksen kertominen on tärkeä kommunikoinnin muoto, koska yhteisön jäsenet oppivat sen myötä tuntemaan ja muistamaan sen. Lisäksi he tutustuvat yhteisön merkittäviin henkilöihin ja heille välittyy kertomuksen sisältämiä merkityksiä, kuten arvot ja käsitys tulevaisuudesta. Muistelemisessa tapahtumia niin ikään järjestellään ja sijoitellaan uudelleen. Myös niiden merkityksiä voidaan tulkita uudelleen.¹²

Yhteisön muisti

Latinan kielessä uskontoa merkitsevä sana *religio* tarkoittaa jumalanpelkoa, pyhän kunnioitusta ja hartautta. Sanan taustalla oleva verbi *religare* viittaa kiinnittämiseen, kiinni sitomiseen.¹³ Tätä uskonnot ovat tehneet ja yhä tekevät: sitovat ihmisiä Jumalaan ja toisiinsa. Uskonnot muodostavat yhteisöjä, jotka huolehtivat peruskertomuksen muistamisesta kommunikaation, rituaalien ja symbolien avulla.¹⁴ Yhteisössä yksilöt voivat saavuttaa, paikallistaa ja palauttaa muistiinsa asioita. Toiset ihmiset voivat sanoillaan tai toiminnallaan aktiivoida yksilön muistia ja nostaa esiin asioita tai tapah-tumia.

Jonathan Sacks kiteyttää yhteisöllisen muistin sisältämän paradoksin: kuinka yksilö voi muistaa jotain sel-laista, mitä ei tapahtunut hänelle ja mikä tapahtui jopa ennen hänen syntymäänsä? Sacksin kysymys on tärkeä yhteisön yksilölle tarjoamien identiteetin rakennus-puiden vuoksi. Miten yhteisön yksilöä vanhemmasta tarinasta voi tulla osa yksilön tarinaa? Elämällä yhä uu-delleen vanhoja tapahtumia kuin ne tapahtuisivat nyt, kertomalla niitä kuvaavat tarinat ja liittämällä niihin symbolit, vastaa Sacks.¹⁵

Kollektiivinen muisti on luova prosessi, mennei-syyden konstruoinnista nykyisyyden valossa. Se syntyy, kun ihmiset tietyn ryhmän jäseninä muistavat. Kollektiivinen muisti tarvitsee jatkuvasti impulsseja ryh-mästä, sosiaalisen kehyksen. Myös yksilön muisti vaatii sosiaalisen tilan. Ihmisen muistot syntyvät yhteisössä ja yhteisössä ne muistetaan.¹⁶ Yksilö voi olla usean muis-tiyhteisön jäsen. Muistettavat kertomukset vaihtelevat yhteisön mukaan. Suvun jäsenenä muistetaan erilaista kertomusta ja erilaisia esikuvallisia yhteisön jäseniä kuin uskonnollisen muistiyhteisön jäsenenä. Toki yhteisöt voivat olla yhteydessä toisiinsa. Esimerkiksi kansalliset ja uskonnolliset muistiyhteisöt limittyvät toisiinsa, joskus etäisemmin, joskus läheisemmin. Tästä on esimerkkinä kirkon ja valtio läheinen suhde Suomessa.

Yhteisön muisti voi olla myös vallankäytön väline. Historiassa on lukuisia esimerkkejä valloittajista, jotka ovat monin keinoin yrittäneet kitkeä menneisyyden sekä sen muistot ja rituaalit valloittamiltaan väestöiltä. Paul Connerton toteaa, että hierarkiassa korkealla oleva voi käyttää paljon valtaa esimerkiksi sen määrittelemiseen, millaista tietoa yhteisön historiasta säilytetään ja mitä muistetaan. Mutta hän kysyy, voidaanko koko yhteisön muistia hallita. Ulkoa päin on mahdotonta määrittää, mitä yksilö muistaa. Yksilöä voi yrittää vakuuttaa jonkin asian merkityksettömyydestä tai peräti väärin muistami-sesta, mutta jos muisto on yksilölle tarpeeksi tärkeä, hän muistaa sen.¹⁷

Tulemalla osaksi suurta kertomusta yksilö saa ra-kennuspuita identiteetilleen. Yksi kirkon tulevaisuuden haaste onkin, että noin puolet suomalaisista ilmoittaa uskonnolliseksi identiteetikseen luterilaisuuden, nuorten keskuudessa määrä on pienempi¹⁸. Yhä useampi nuori ei siis koe kirkon kertomusta omakseen. He eivät myöskään usko peruskertomuksen sisältöön, kirkon keskeisiin op-

peihin, esimerkiksi Jumalan olemassaoloon ja Jeesuksen ylösnousemukseen.¹⁹

Rituaali muistamisen välineenä

Rituaalit ovat yhteisöllisen muistamisen tärkeä väline. Ne ovat instituution järjestämää, samanlaisena säännöl-lisesti toistuvaa toimintaa, jonka merkitysisältö on pe-räisin peruskertomuksesta.²⁰ Paul Connerton painottaa rituaalien merkitystä yhteisön muistille. Niissä yhdistyy sanoitettu ja toiminnallinen muistaminen. Rituaalisessa muistamisessa ei viestitä vain merkkien vaan myös sym-bolien välityksellä²¹. Symboleihin yhteisö liittää merki-tyksen omasta peruskertomuksestaan tai traditiostaan²². Rituaalit ovat kuin kieli, niitä ja niiden käyttämiä sym-boleja täytyy oppia tuntemaan ja merkityksiä ymmär-tämään. Tämä on vaikeaa erityisesti silloin, kun muis-tamisen kohde on vuosituhansien päässä ja erilaisessa kulttuurissa ja maailmankuvassa, kuten kristinuskonkin kertomus.

Rituaaleja kuvataan arkikielessä usein tyhjiksi muo-doiksi. Ulkopuolisille ne eivät välttämättä merkitsekään muuta. Sen sijaan yhteisön jäsenille niillä voi olla suuri merkitys.²³ Kirkon jäsenistä vain harva osallistuu kes-keisimpään rituaaliin säännöllisesti. Ainoastaan pieni osa on niin sisällä peruskertomuksessa ja pitää sitä hen-kilökohtaisesti tärkeänä, että myös rituaali ”elää” heille. Kirkon ”sisäpiirille” rituaalit symboleineen elävät niiden uskonnollisessa merkityksessä, suurelle osalle yhteisön jä-seniä taas mitä luultavimmin eivät. Uskonnollisen muis-tamisen käytännöt ovat usein myös laajemman yhteisön rituaaleja. Esimerkiksi konfirmaatio on uskonnollisen rituaalin lisäksi myös aikuistumisen rituaali. Sen merkit-tävyydestä kertoo esimerkiksi se, että kirkon rippikou-luihin osallistuu suurempi osa ikäluokasta kuin heistä kuuluu kirkkoon.²⁴

On yhteisöllistä viisautta, että muistamisen rituaalit ja symbolit ovat yleisinhimillisiä, kuten kristillisen yhe-teisön peruskertomuksen ytimessä oleva ateria. Siten voidaan ylittää ajan ja kulttuurien rajoja.²⁵ Kaikkina ai-koina ja kaikissa kulttuureissa ihmiset syövät. Aterian tai ruoan ja juoman muodot ja laatu eroavat toisistaan, mutta symbolien tasolla yhteinen ydin on tavoitettavissa. Perinteisesti ateria on ollut yhteisöllinen tapahtuma. Leipä kuuluu ruokajuoman tavoin arkisiin aterioihin lähes kaikissa kulttuureissa. Rituaaleille ja symboleille on tyypillistä, että ne etääntyvät alkuperäisestä esikuvastaan ja tyyllittelevät sitä. Näin on käynyt esimerkiksi ehtoollis-leivälle. Arkisen leivän tapaan pieni, paperinohut öylätti ei enää tyydytä nälkää, vaikka leipään viittaakin.

Kirkko muistamisen tilana

Kirkko on tyypillinen muistiyhteisö. Kuljettaakseen peruskertomustaan sukupolvelta toiselle se on raken-tanut instituution ja kehittänyt rituaaleja symboleineen. Kirkko elää muistamisessaan jännitekentässä. Toisaalta se kuljettaa peruskertomusta sen kanonisoidussa, muut-

tumattomassa muodossa. Toisaalta yhteisö muokkaa ja tulkitsee peruskertomustaan erilaisiin konteksteihin sopivaksi. Kirkon muistaminen on siis sekä säilyttävää että luovaa. Tämä jännite näkyy esimerkiksi silloin, kun kirkko ottaa kantaa nykyajan eettisiin kysymyksiin, kuten naispappeuteen, joita peruskertomuksen syntyai-koina ei tunnettu tai pohdittu.

Samaa sukupuolta olevien parisuhde on toinen esimerkki. Tehdäänkö johtopäätökset muutaman yksittäisen naisten paikkaa seurakunnassa rajoittavan tai homokielteisen raamatunlauseen pohjalta vai huomioidaanko, millaiseen tilanteeseen ne ovat aikanaan liittyneet ja millaisia suhteita tarkoittaneet? Vai ote-taanko kannan muodostamisen pohjaksi yhteisön pe-ruskertomuksen keskushenkilön Jeesuksen esimerkki siitä, miten hän suhtautui aikansa marginaalissa eläviin? Kirkon sisällä on monenlaisia näkemyksiä tul-kinnan perustasta. Osa nojaa *Raamatun* kirjajamel-liseen tulkintaan, tosin tästä lähtökohdasta joudutaan valitsemaan, mitä tekstejä käytetään, onhan *Raamattu* jossain määrin sisäisesti ristiriitainen. Toisille tulkinnan perusta on *Raamatun*, erityisesti Jeesuksen julistuksen ja toiminnan arvopohja.

Muistiyhteisöt näkyvät ja vaikuttavat yhteiskun-nassa. Oman sisäisen tehtävänsä lisäksi ne ovat arvovai-kuttajia. Viime aikoina Suomessa ja muuallakin Euroop-passa on keskusteltu uskonnon paikasta julkisessa tilassa. Kotimainen keskustelu on käsitellyt erityisesti kirkkoa, onhan luterilainen kirkko suurin uskonnollinen yhteisö

Suomessa. On puhuttu esimerkiksi Suvivirren laulami-sesta tai jouluevankeliumista koulun juhlissa. Pohdinnat tuovat esiin kirkkomuistiyhteisön ja kansallisen muisti-yhteisön limittäisyyden. Suomalaisella kulttuurilla on sy-västi kristilliset juuret, jotka näkyvät muun muassa kou-lussa. Lisääntyvä monikulttuurisuus on haastanut tätä kulttuurin perustaa. Tämä kertoo kansallinen muistiyh-teisön muutoksesta, siitä keskustelemisesta ja mahdolli-sista toimista.

Näyttää siltä, että jotkut haluaisivat siirtää uskonnol-lisen muistamisen ja toiminnan ainoastaan yksityisyyden piiriin. Uskonnot kuuluvat julkiseen tilaan useasta syystä. Ensinnäkin on tärkeää, että ne ovat näkyvillä ja arvioi-tavissa, koska muistamiseen ja tulkintaan sisältyy valtaa. Toiseksi koska uskonnot ovat osa yhteisöjä ja niiden kulttuuria, niiden tuntemus antaa valmiuksia ymmärtää elin- ja toimintaympäristöä. Esimerkiksi maailmanpoli-tiikan ymmärtäminen edellyttää maailman uskontojen tuntemusta. Kolmanneksi uskonnollisilla muistiyh-teisöllä, Suomessa erityisesti kirkolla, on merkittävä rooli arvojen esilläpitäjänä.

Uskonnollisten yhteisöjen arvot nousevat peruskerto-muksesta ja ilmenevät esimerkiksi esikuvallisissa henki-löissä. Kirkko tulkitsee yksilön ja yhteisön elämää näiden arvojen varassa. Tavoiteltu päämäärä käy ilmi valinnoissa ja päätöksenteossa. Kristillisen kirkon vaikutus euroop-palaisiin ja suomalaisiin arvoihin näkyy esimerkiksi oi-keudenmukaisuuden ihanteena ja heikompiosaisesta huolehtimisena.

Viitteet

- 1 Sacks 1995, 6.
- 2 Bellah, Madsen, Sullivan, Swidler & Tipton 2008, 153.
- 3 Vartiainen 2014, 17.
- 4 Räisänen 1992, 176.
- 5 Vartiainen 2015, 21, 23.
- 6 Sanders 1993, 33, 61–64; Kuula, Nissinen & Riekkinen 2008, 19–20; 179–182.
- 7 Kuula, Nissinen & Riekkinen 2008, 308–311.
- 8 Matt. 1:18–25; vrt. Luuk. 2:1–20.
- 9 Joh. 1:14.
- 10 Kalakoski 2007, 13.
- 11 Sit. Sherlock 2010, 30–31.
- 12 Halbwachs 1992, 38.
- 13 Pitkäranta 2002, 540.
- 14 Sacks 2007, 42.
- 15 Sacks 2003, 29–30.
- 16 Halbwachs 1992, 22, 34, 38.
- 17 Connerton 2009, 1.
- 18 Haastettu kirkko 2012, 40–41.
- 19 Sama, 44–45.
- 20 Vartiainen 2015, 25.
- 21 Feuchtwang 2010, 281.
- 22 Vartiainen 2015, 26.
- 23 Connerton 2009, 44.

- 24 Haastettu kirkko 2012, 73, 160.
- 25 Vartiainen 2014, 218–219.

Kirjallisuus

- Bellah, Robert N., Madsen, Richard, Sullivan, William M., Swidler, Ann & Tipton Steven M., *Habits of the Heart*. University of California Press, Berkeley 2008.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Feuchtwang, Stephan, *Ritual and Memory*. Teoksessa *Memory. Histories, Theories, Debates*. Toim. Susannah Radstone & Bill Schwarz. Fordham University Press, New York 2010, 281–298.
- Haastettu Kirkko. Suomen evankelis-luterilai-nen kirkko vuosina 2008–2011*. Kirkon tutkimuskeskus, Helsinki 2012.
- Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, Chi-cago 1992.
- Kalakoski, Virpi, *Muistikirja*. Edita, Helsinki 2007.
- Kuula, Kari, Nissinen, Martti & Riekkinen, Wille, *Johdatus Raamattuun*. Kirjapaja, Helsinki 2008.
- Pitkäranta, Reijo, *Suomi-Latina-Suomi-sana-kirja*. WSOY, Helsinki 2002.
- Räisänen, Heikki, Kristinuskko. Teoksessa *Uskonnot maailmassa*. Toim. Juha Pen-tikäinen & Kaija Pentikäinen. WSOY, Porvoo 1992, 176–192.
- Sacks, Jonathan, *Community of Faith*. WBC, Bridgend 1995.
- Sacks, Jonathan, *Haggadah*. Continuum, New York 2003.
- Sacks, Jonathan, *The Dignity of Difference*. Continuum, New York 2007.
- Sanders, E. P., *The Historical Figure of Jesus*. Penguin, London 1993.
- Sherlock, Peter, *The Reformation of Memory in Early Modern Europe*. Teoksessa *Memory. Histories, Theories, Debates*. Toim. Susannah Radstone & Bill Schwarz. Fordham University Press, New York 2010, 30–40.
- Vartiainen Anneli, *Kirkko muistiyhteisönä. Järvenpään seurakunnan muistiyhteisö-luonne*. Unigrafia, Helsinki 2014.
- Vartiainen, Anneli, *Messu, yhteisö ja muistami-nen. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon messu yhteisöllisen muistamisen tilana*. Kirkon tutkimuskeskus, Helsinki 2015.